

Gesäller på vandring

Av Leo Kramár

Vandringstvánget

- 5 Gesällvandringarna hör ihop med skråväsendet. De omnämns i brev redan under medeltiden, de blomstrade under 1600- och 1700-talen och de försvann sedan skråväsendet upphört i mitten av 1800-talet. Under medeltiden och ända in på 1700-talet låg mycket av handeln och hantverket i Sverige och särskilt i Stockholm i tyska invandrades händer.¹ Om den tyska minoritetens starka ställning vittnar fortfarande den pampiga Tyska kyrkan i Stockholm.
- 10 Inom skråväsendet och de gesällföreningarna, ”gesällskapen”, som hörde till skråna, ”hantverksämbetena” var den tyska dominansen ännu starkare. Det språk, bruk och sedvänjor man använde var i allmänhet importerade och tyska. Med tiden försvenskade man visserligen, men behöll en massa lånord och ”översatte” tyskan till en mycket egendomlig tysk-svensk gesälljargong.
- 15 Erik Andrén skriver,² att vandringstvánget antagligen fanns redan under medeltiden, men det är först i skråordningarna på 1600-talet som man kan läsa att gesällvandringen är obligatorisk. Meningen med vandringstvánng var i första hand förkovring i yrket, i alla fall för de svenska gesällerna. Efter en lärlingstid på tre till fyra år var gesällen skyldig att stanna minst ett år hos sin mästare, sedan skulle han ut på vandring. Kraven varierade mellan två till fyra år
- 20 beroende på yrket. Det gick bra att vandra i Sverige men det fanns då som nu pigga ”backpackers” som stannade utomlands både sju och tio år. Rekordet måste ha satts av en resglad snickare från Åbo som på 1780-talet vandrade genom norra Tyskland och Ryssland under inte mindre än fjorton år. Sedan fanns det sådana som trivdes så bra med resandelivet utan familjeband att de vandrade hemmavid år efter år, arbetade bara kortare tider på varje ställe –
- 25 ofta med täta krogbesök däremellan - och blev aldrig bofasta någonstans. Gränsen mellan detta fria liv och vagabonderi var flytande och med tiden försökte myndigheterna sätta stopp för ”oskicket”.

30 Resmålen

Resmålen varierade efter håg och reskassa, som oftast var mager, men inte alltid. Ibland blev gesällerna utrustade med pappas pengar eller ett stipendium och noggranna resplaner och anvisningar vilka städer de skulle besöka och vad de skulle ta reda på. En ung pistolsmed från Stockholm som vandrade i Europa under tre år på 1770-talet, studerade ambitiöst olika vapentekniker på gevärsfaktorier i Tyskland, Belgien, Frankrike och England, gjorde avritningar, tog modeller och rapporterade flitigt i brev hem till pappan-mästaren. I dag skulle man kanske kalla sådan gesällresa för industrispionage.

Det var inte alla som reste så långt. Av språkskäl valde man oftast Danmark, Tyskland och de tysktalande länderna i Baltikum och Centraleuropa, där man kunde göra sig förstådd. De som sökte speciell yrkeskunskap och de mer äventyrslystna tog sig ända ner till Schweiz, Paris, Spanien, Ungern och till och med Balkanländerna.

När svenskarna reste för att lära, kom tyskarna till Sverige för att söka jobb och stanna. Under stormaktstiden var Sverige en attraktiv arbetsmarknad och det var mest tyskar som kom hit samt en och annan dansk, fransman, engelsman eller skotte. Under andra hälften av 1600-talet

var nästan hälften av alla hantverksgesäller i Stockholm nyinvandrade tyskar, bland barberarna gick det på 1650-talet nio tyska gesäller på en svensk, i muryrket var förhållandet det omvända. Man kan undra vad det berodde på att svenskarna inte gillade att raka andras hakor?

5 Regler, regler...

Som allt annat i dåtidens Sverige var gesällvandringen omgärdad med stränga regler. När mästersvennen var vanderfärdig måste han, innan han fick lämna staden, begära avsked, ”förlov”, hos mästaren, vilket helst skulle ske en viss söndag i kvartalet. Han fick då sin lön och en gesällbok och intyg om fläckfriandel av skrååldermannen. Med dessa handlingar kunde han sedan ansöka om respass hos landshövdingen eller i Stockholm i slottskansliet. Respasset behövdes även för inrikes vandring och gällde endast för raka spåret mellan angivna orter. Avvikelse från landsvägen var inte tillåten och den vilsegångne blev snabbt förpassad till rätt väg av fogdarna.

Men hur klarade man flerårig vandring och eventuell utlandsvistelse utan resecheckar och bankkort? På väg mellan städerna åt och bodde gesällerna oftast hos bönderna. Bönderna ansågs – och ansåg sig – mer eller mindre skyldiga att bjuda på enkel kost och logi gratis, eller möjligen för viss handräckning eller svartjobb i yrket. Hantverket hade en ganska hög status i dåtidens ståndssamhälle. De skråanslutna mästarna tillhörde borgarståndet, de ägde stora hus i städerna och kallades ”ämbetsmän”, och deras gesäller – blivande mästare – tillhölls noga att ”uppföra sig efter sitt stånd jämte undvika gement sällskap och ej inlåta sig med pigor och pojkar (= lärlingar)”. Även gesällerna tjänade ganska bra efter dåtida förhållanden. På gamla avbildningar kan man se att de kunde klä sig snobbigt, för att inte säga lyxigt, och att de gärna ville likna ståndspersoner med sammetskläder, krås, plymhattar och kragstövlar. Naturligtvis hade inte alla råd med lyxen och på landet vandrade man ofta barfota. Det var också så och så med hygien, det var säkert ont om tvätttillfällen och trångt i ränslan, så ibland bar man underkläderna så länge tills de bara dög till att slängas. Men gesällen såg ner på bönderna och imponerade på dem med sin klädsel, språkfärdighet och beresthet och ibland, sägs det, även med sin värja. Att hantverksgesällerna bar värja är känt sedan 1400-talet och det var fortfarande tillåtet utomhus under större delen av 1700-talet, berättar Andrén. På dåtidens osäkra vägar var värjan och senare den kraftiga käppen säkert ett nödvändigt tillbehör. Efter krogbesök och i oroliga händer kunde dock värjan leda till ofog, så i slutet av 1600-talet förbjöd myndigheterna bärande av värjan inom stadens hank och stör.

Skrån och bönhasar

Alla samlare vet att skråna stod för yrkeskunskapen och yrkesskickligheten och att ”ämbetets” stämplor på silver, tenn och möbler ännu i dag borgar för kvalitén. Men skråväsendet hade också negativa sidor. Hantverket var otroligt specialiserat, det fanns yrken som lyktmakare, hattstofferare, gördelmakare, spännmakare, nålmakare, sobelfärgare etc., och skråna bevakade svartsjukt sitt fögderi så att man inte arbetade över yrkesgränserna. Flera av skråna hade infört *numerus clausus*, med hårt begränsat antal mästare, gesäller och lärpojkar. 1689 redovisar man i Stockholm 1355 mästare, 1095 gesäller och 1364 ”pojkar”.³ Tillsammans med familjerna och andra anställda, ”drängar”, utgjorde hantverkarklassen en betydande del av Stockholms befolkning som vid denna tid beräknas till högst 45 000 själar.

Skråmonopolet pressade upp priser, hindrade nyetablering och bromsade den tekniska utvecklingen. Det saknades inte kritiker, framförallt hos adeln som ansåg sig uppskörtad och motarbetade skråna genom anställning av egna hantverkare, ”försvarskarlar”, och utdelning av fribrev, men missnöjet fanns också hos universiteten och kronan. Kronan, den största beställaren av alla, anställde egna hantverkare vid hovet, armén och flottan och utfärdade egna mästarbrev och privilegier. Kritiken var ibland från allra högsta ort, bl a från drottning Kristina, riksrådet Klas Fleming – han sade att i Sverige kunde man bli konung men inte sämskmakare – och andra merkantilistiskt inriktade ståndspersoner. På främst adelns tillskyndan kom så 1669 den första generella förordning som skulle stävja den ”stora oredan och missbruket” inom skråna. Hädanefter skulle antalet mästare och lärlingar inte kunna begränsas, mästarna skulle ha frihet att flytta mellan städerna och de blev tillsagda att inte genom överdrivet dyra mästerstycken och oskäligen höga avgifter hindra fattiga gesäller från att ta mästarprov. Förordningen, som skulle motverka skrånas egenmäktighet, förbjöd också vandringsvånget. Men såväl i denna som i andra avseenden förblev den nya skråförordningen ganska okänd och obeaktad och vandringsarna fortsatte som förut.

Bönderna och prästerskapet var lika avogt inställda som adeln. På landsbygden, utanför den lagstadgade fyrmilsgränsen runt städerna, verkade s. k. lanthantverkare, men de var ytterst få. I småstäderna var det ont om skråhantverkare, skråna av betydelse fanns det egentligen bara i Stockholm och Göteborg. År 1717 fanns det inte en enda handverksmästare eller ”ämbetsman” i hela Västerbotten! Men som vid allt stats- eller monopoltvång existerade även då en grå sektor. Både i städerna och på landsbygden florerade det s. k. ”bönhaseriet”, (från tyska *Bodenhase*, vindshare), olärda och olagliga hantverkare, som var fågelfria och förföljdes och jagades av skrånas ”jagemästare”. Bönhasarna var så många att samtida källor suckar att ”man dem lätteligen intet räkna kan” och att de är ”utan ända”. I Stockholm blev situationen, framförallt på malmarna, så ohållbar, att man 1672 privilegierade bönhasarna på Munklägret (Kungsholmen), som hädanefter fick verka utanför skråna – därav har vi kvar namnet Hantverksgatan.

”Gruss och geleit”

Men nu åter till vandringsarna. När den reslystne gesällen hade fått sitt ”sken” (Schein) från mästaren, ett pass från ”ämbetet” och respasset från myndigheten, måste han ta avsked från sitt ”gesällskap”. Gesällföreningarnas främsta uppgift var just att ta hand om de resande kollegerna och man inrättade därför egna härbärgen, oftast bara enkla hyresrum hos någon mästare, som då även användes för sällskapets sammankomster. Härbärget förestods av en ”örtgesäll” som nu skulle ge vandringsmannen ”gruss och geleit” – hälsning och sällskap till stadsporten. ”Grusset” var en ceremoniell historia som förrättades på härbärget under en söndagssammankomst. De båda harangerade varandra, från början på tyska, senare på en intill meningslöshet förvanskad svenska, ”gesälljargong”. Ramsorna lärdes utantill och var strängt hemliga inom sällskapet då de användes som lösen vandrande yrkesmän emellan och var en nyckel som öppnade dörren till gesällskapen och härbärgena utomlands. ”Grusset” var naturligtvis en våt historia där kannan gick laget runt och det avslutades med att vandringsmannen fick en stadgeenlig ”skänk” eller tärepennning.

Omskådning och behyuling

När gesällen kom till en annan ort var han skyldig att inom ett dygn uppsöka det lokala härbärget där han presenterade sig för örtgesällen med en lika omständlig rituell ramsa och lösenord och blev omhändertagen. Örtgesällen gick sedan till ”omskådning”, till mästarerna på orten i tur och ordning som de stod på en ”omskådningstavla”, och försökte ordna arbetet. För denna arbetsförmedling fick anställaren betala ett par riksdaler till gesällföreningen. Den nyanställda var sedan skyldig att vid nästa månadssamkväm med gesällskapet presentera sig och sina meriter utförligt och i strängt rituella former, betala sin avgift, inskrivas i boken och bjuda laget runt. Hade han inte tidigare varit ”beskänt” måste han undergå diverse invigningsriter, exempelvis en ”behyvling” bland snickargesällerna.

10 Enligt skraddargesällernas skråstadgar 1629 fick en vandrare som inte uppsökte örtgesällen och var utan mästare längre än en natt böta två mark silvermynt för varje natt utanför härbärget. Samma straff fick han om han själv tingade sig mästare, men då måste även mästaren böta. Om en gesäll dröjde sig i staden över åtta dagar utan mästare straffades han som en ”bönås” och fick framledes inte anställas. Förseelserna noterades i en svartbok och kungjordes i ett ”skymfbrev”, 15 en rundskrivelse som befordrades från skrå till skrå.

Fanns det inget arbete på orten fick gesällen i stället en tärepenning på några daler – i vissa yrken bestämd till 14 dagars lön – ur sällskapetets kassa och blev med vederbörligt ”gruss” ledsagad till stadsporten.

20 Slutet på en tradition

I mitten av 1800-talet infördes näringsfriheten, industrialismens tidsålder började och skråna miste sin makt. Läskunnigheten ökade och yrkeskunnskaperna fanns nu tillgängliga i skrift och lärdes ut i yrkesskolor. Gesällvandringarna förlorade sin mening och betydelse. De fortsatte i allt mindre omfattning under resten av 1800-talet för att helt försvinna och bli historia.

25 Själv bevarar jag dock ett muntligt traderat minne från dessa svunna tider. Jag minns hur jag som pojke gärna lyssnade till min morfar när han blossade på sin långpipa och berättade om sina vandringsår. Morfar var född 1869 i en fattig skogvaktarfamilj i en by i Sydmähren, i det dåvarande Österrike-Ungern. Hans skolgång var kort, han var kanske 11-12 år när han sattes i lära hos en sadelmakare i närmaste stad. Mästaren skulle ha ett par gulden om året för kost och 30 logi, säkert en betungande utgift för en familj med många barn. ”Läran” bestod det första året mest i att bära ved och vatten i mästarens hushåll. Som yngst i huset fick han i början inte plats vid bordet utan måste stå och sörpla i sig den heta soppan vid spisen, men efter fyra år som lärling och något extra år som gesäll hos samme mästare var han redo att ge sig ut på vandring, det torde ha varit kring 1886. Med gesällbrev och mästarens rekommendation på fickan – något 35 respass behövdes inte längre på hans tid – med ränsel och käpp och hatten på svaj vandrade han sedan genom Österrike och Ungern, från sadelmakeri till sadelmakeri. Han berättade om mångahanda äventyr, men också hur förvånad han var när han såg att ett lokträ kunde se annorlunda ut nere i Ungern än där hemma, eller att seldon kunde sys på andra sätt – han tyckte ibland de var konstiga eller löjliga – än de han hade lärt.

40 För mig är hans berättelse ett ”talande” bevis på hur gesällvandringarna vidgade det trånga hemmaperspektivet och fördjupade yrkeskunnandet. Och kanske också bidrog litet grand till bättre förståelse människorna emellan.

- ¹ Eli F. Heckscher, *Sveriges Ekonomiska historia från Gustav Vasa*, (Bonniers, 1935, del I), sid. 101ff.
- ² Erik Andrén, uppsats i *Arbetaren i helg och söcken. Vardag och fest*, (Tiden, 1944, del II), sid. 29-58.
Erik Andrén var kulturhistoriker verksam vid Nordiska museet. Min artikel bygger i stora delar på hans uppsats.
- 5
- ³ Eli F. Heckscher, *a.a.* (Bonniers, 1936, del II), sid. 515-529.